लक्षणम् २ आदानम् ३ रोगहेतुः ४। इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
"निदानं पूर्व्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा।
सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम्॥
निमित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः।
निदानमाहुः पर्य्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ॥"
इति माधवकरः ॥
("सेति कर्त्तव्यताको रोगोत्पादकहेतुर्निदानम्।"
इति रुग्विनिश्चयव्याख्याने विजयेनोक्तम् ॥
"इह खलु हेतुर्निमित्तमायतनं कर्त्ता कारणं प्रत्ययः समुत्थानं निदानमित्यनर्थान्तरम्। तत्त्रिविधं असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेत्यतस्त्रिविधविकल्पा व्याधयः प्रादुर्भवन्त्याग्नेयसौम्यवायव्याः।" इति निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥ पैलमुनिकृतचिकित्साग्रन्थविशेषः। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते। १। १६। २१।
"पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्व्वधरं परम्।
द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः ॥")

निदिग्धं, त्रि, (निदिह्यते स्मेति। दिह उपचये+क्तः।) लेपादिना वर्द्धितम्। तत्पर्य्यायः। उपचितम् २। इत्यमरः। ३। १। ८९ ॥

निदिग्धा, स्त्री, (निदिग्ध+टाप्।) एला। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवृतिरस्या एलाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

निदिग्धिका, स्त्री, (निदिग्धा+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्। कापि अत इत्वम्।) एला। इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते। ३। १७।
"कपित्थबृहतीविल्वपटोलेषु निदिग्धिकाः ॥")
कण्टकारिका। इत्यमरः। २। ४। ९३ ॥
(अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्री भण्डाकी च निदिग्धिका।
सिंही धामनिका क्षुद्रा बृहती कण्टकारिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

निदिध्यासनं, क्ली, (पुनः पुनरतिशयेन वा निध्यायतीति। नि+ध्यै+सन्। ततो भावे ल्युट्।) पुनःपुनःस्मरणम् ॥ अद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धेः स्वजातीयप्रवाहः। इति वेदान्तसारः ॥

निदेशः, पुं, (नि+दिश+घञ्।) आज्ञा। इत्यमरः। २। ८। २५ ॥ (यथा, देवीभागवते। २। १०। ४९।
"प्रत्यूचुस्तान् द्विजान् मत्वा निदेशं भूपतेर्यथा॥")
कथनम्। उपान्तम्। इति मेदिनी। शे, २३ ॥ (यथा, मनुः। २। १९७।
"पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्येत्य चान्तकम्।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥")
भाजनम्। इति धरणिः ॥

निदेशिनी, स्त्री, (निदिशतीति। नि+दिश+णिनि ङीप्।) दिक्। इति राजनिर्घण्टः ॥

निदेष्टा, [ऋ] त्रि, (निदिशतीति। नि+दिश+तृच्।) निदेशकर्त्ता। निदिशति इति व्युत्पत्त्या तृणा निष्पन्नः। इति मुग्धबोधमतम् ॥

निद्रा, स्त्री, (निन्द्यते इति। निदि कुत्सायाम्+"निन्देर्नलोपश्च।" उणां। २। १७। इति रक् नलोपश्च।) मेध्यामनःसंयोगः। इति जगदीशः ॥ सुषुप्त्यवस्थास्वन्यावस्था। इति चण्डीटीकायां नागभट्टः ॥ घुम इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः। शयनम् २ स्वापः ३ स्वप्नः ४ संवेशः ५। इत्यमरः। २। ७। ३६ ॥ सुप्तिः ६ स्वपनम् ७। इति शब्दरत्नावली ॥ यथाकाले सेवितनिद्रागुणाः। धातुसाम्यत्वम्। अतन्द्रितत्वम्। पुष्टिवर्णबलोत्साहाग्निदीप्तिकारित्वञ्च ॥ * ॥ दिवास्वप्नगुणः। स्निग्धत्वम्। तृट्शूलहिक्काजीर्णातिसारिणां हितत्वञ्च ॥ * ॥ आसीनप्रचलायितस्य उपविश्य निद्रावशाद्दोलायमानस्य गुणः। अरूक्षत्वम्। अनभिष्यन्दित्वञ्च ॥ * ॥ निद्रा सात्म्यीकृतानां दिवा रात्रौ च स्वपतां जाग्रतां वा दोषो न भवति। इति राजवल्लभः ॥ * ॥ निद्रारहिता यथा,—
"कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यकरस्य च।
परनारीप्रसक्तस्य परद्रव्यहरस्य च ॥" * ॥
सुखसुप्ता यथा,—
"सुखं स्वपित्यनृणवान् व्याधिमुक्तश्च यो नरः।
सावकाशस्तु यो भुङ्क्ते यस्तु दारैर्न शङ्कितः ॥"
इति गारुडे नीतिसारः ॥
("सत्त्वाच्च तम एव स्यात् जाग्रते स्वपते प्रभुः।
तमसा प्रावृतो देही व्योम्ना च शून्यताङ्गतः ॥
देहं विश्रमते यस्मात्तस्मान्निद्रा प्रकीर्त्तिता।
नासार्द्धे च भ्रुवोर्म्मध्ये लीयते चान्तरात्मना ॥
तस्माच्चेतो भवेत्तत्र निद्राव्यालीयते नृणाम् ॥"
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये हारीतेनोक्तम्॥
"निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम्।
वृषता क्लीवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥
अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता।
सुखायुषी पराकुर्य्यात् कालरात्रिरिवापरा ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥
"पुण्डरीकेण सदृशं हृदयं स्यादधोमुखम्।
जाग्रतस्तद्विकशति स्वपतश्च निमीलति ॥
निद्रान्तु वैष्णवीं पाप्मानमुपदिशन्ति सा स्वभावत एव सर्व्वप्राणिनोऽभिस्पृशति ॥ तत्र यदा संज्ञावहानि स्रोतांसि तमो भूयिष्ठः श्लेष्मा प्रतिपद्यते तदा तामसी नाम निद्रा सम्भवत्यनवबोधिनी सा प्रलयकाले। तमोभूयिष्ठानामहःसु निशासु च भवति। रजो भूयिष्ठानामनिमित्तम्। सत्त्वभूयिष्ठानामर्द्धरात्रे। क्षीणश्लेष्मणामनिलबहुलानां मनःशरीराभितापवताञ्च नैव सा वैकारिकी भवति ॥
हृदयञ्चेतनास्थानमुक्तं सुश्रुत! देहिनाम्।
तमोऽभिभूते तस्मिंस्तु निद्रा विशति देहिनाम् ॥
निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते।
स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयान् परिकीर्त्तते ॥
पूर्व्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः।
रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥
करणानान्तु वैकल्ये तमसाभिप्रवर्द्धिते।
अस्वपन्नपि भूतात्मा प्रसुप्त इव चोच्यते ॥
सर्व्वर्त्तुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

निद्राणः, त्रि, (नि+द्रा+क्तः। "संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः।" ८। २। ४३। इति तस्य नः।) निद्रागतः। तत्पर्य्यायः। शयितः २। इत्यमरः। ३। १। ३३ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ५२६।
"विहितविविधानुबन्धो मानोन्नतयावधीरितो मानी।
लभते कुतः प्रबोधं स जागरित्वैव निद्राणः ॥")

निद्रालुः, त्रि, (निद्रातीति। नि+द्रा+"स्पृहिगृहीति।" ३। २। १५८। इति आलुच्।) निद्राशीलः। निद्रा विद्यते अस्य गोतृणेत्यादिना आलुः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पर्य्यायः। स्वप्नक् २ शयालुः ३। इत्यमरः। ३। १। ३३ ॥ तन्द्रालुः ४। इति जटाधरः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ५। ४१।
"काशी विवर्ज्जयेच्चौर्य्यं निद्रालुश्चर्म्मचौरिकाम्।
जिह्वालौल्यञ्च रोगाढ्यो जीवितं योऽत्र वाञ्छति ॥")

निद्रालुः, स्त्री, (निद्रा देयत्वेनास्त्यस्या इति। निद्रा+बाहुलकात् आलुः।) वार्त्ताकी। वनवर्व्वरिका। इति राजनिर्घण्टः ॥ नलीनामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥

निद्रावृक्षः, पुं, (निद्राया वृक्ष इव।) अन्धकारः। इति शब्दमाला ॥

निद्रासंजननं, क्ली, (निद्रां संजनयतीति। सं+जन+णिच्+ल्युः।) श्लेष्मा। इति शब्दमाला ॥

निधनं, क्ली, (नि+धा+"धृपृवृजिमन्दिनि धाञः क्युः।" उणां। २। ८१। इति क्युः।) नाशः। तत् तु अदर्शनं मरणञ्च। (यथा, विष्णुपुराणे। १। १३। ७३।
"एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि।
बहूनां भवति क्षेमं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥")
कुलम्। तत्तु कुलस्थानं कुलमुख्यञ्च। इत्यमरभरतौ ॥

निधनः, पुं क्ली, (नि+धा+क्युः।) मरणम्। इत्यमरः। २। ८। १६ ॥ वधतारा। सा तु जन्मनक्षत्रत्वात् सप्तमी तारा। यथा, जन्म सम्पद्विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको वध इत्यादि। प्रत्यरौ लवणं दद्यान्निधने तिलकाञ्चनम्। इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (निवृत्तं धनं यस्य।) धनहीने, त्रि ॥

निधानं, क्ली, (निधीयतेऽत्रेति। नि+धा+आधारे ल्युट्।) निधिः। इति हेमचन्द्रः। २। १०६ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। २। १६४।
"कन्दैः फलैर्मुनिवरा गमयन्ति कालं
सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ॥")
आधारः। यथा,—